

Schenkingen van gebrandschilderde glazen in Holland in de zestiende en zeventiende eeuw

Ontwikkelingen in argumenten en methoden

Simon Groenveld

In of omtrent 1556 schreven de burgemeesters en kerkmeesters van Gouda een brief aan de edelman Filips de Ligne, 'een vande principael Hollantsche vassaellen ende heeren'.¹ Die kwalificatie was terecht: in 1555 stond heer Filips op een lijst van de aanzienlijkste Hollanders op de vijfde plaats², vooral omdat hij van zijn moeder Maria van Wassenauer de hele streek tussen Den Haag, de Vliet en de Oude Rijn had geërfd.³ Daartoe behoorde ook 'binnen die selfve steede vanden Gouwe zeeckere [...] toll up die doervaert aldaer', de lucratieve Gouwetol aan de Hollandse hoofdverkeersroute over water tussen de Maas en het IJ, die in Gouda werd geïnd.⁴

De Gouwenaren meldten Filips dat in 1552 door blikseminslag hun Sint Janskerk was uitgebrand en dat zij wegens stagnatie van de stedelijke economie onvoldoende middelen hadden voor herstel. Maar verschillende aanzienlijken bleken bereid de kerk weer te voorzien van gebrandschilderde ramen. Zou Filips dat ook willen doen 'tot Goeds eerre ende uwer Mogender eeuwige memorie, Duende midtsdien een zonderlinck werck vande caritaten, blivende wederomme zij suppliantten [= vragers] verobligeert den Heerre almachtich voer uwe Mogender prosperite ende welvaert te bidden'?

Afb. 1. Dirck Crabeth, *Filippus predikend, genezend en dopend* (detail, 1559). Te midden van invaliden die op genezing hopen bevindt zich rechts, in harnas, de schenker Filips de Ligne. St. Janskerk, Gouda, glas 24 (foto S. Groenveld, bewerking, evenals van volgende foto's, K. van der Veer)

Filips de Ligne reageerde positief, zodat in 1559-1561 zijn glas, thans glas 24, door Dirck Crabeth kon worden vervaardigd. Het thema ervan was actueel voor hemzelf: *Filippus* – de diaken, De Lignes beschermheilige – *predikend, genezend en dopend in Samaria*. Deze spreekt er tot een aantal invaliden, die op genezing hopen. Tussen hen bevindt zich ook de geharnaste De Ligne: hijzelf was invalide geworden door een oorlogsverwonding in 1558 (afb. 1).⁵

Een brief zoals deze, nog van vóór de officiële invoering van de Kerkhervorming, is zelden bewaard. Zij demonstreert dat deze glasschenking op verzoek gebeurde en werd beschouwd als een daad van liefdadigheid. Werden zulke verzoeken toen vaker gedaan? En alleen aan individuele aanzienlijken? Steeds met dezelfde motiveringen? En veranderden na de Reformatie zowel methoden als argumenten?

Prereformatorische gebruiken: schenkers en schenkingen

In de Noordelijke Nederlanden komen vanaf eind veertiende eeuw sporen voor van schenkingen van gebrandschilderde glazen. Bij nieuwbouw, herbouw of uitbreiding van een bouwwerk werden die geplaatst door de bouwheer zelf, of als geschenk door relaties van veraf of dichtbij. Internationaal was dit niet vroeg: in Frankrijk en Engeland zijn al gegevens van twee eeuwen eerder bekend.⁶ Het ging om plaatsingen in allerlei gebouwen zoals kloosters en kerken, wereldlijke openbare gebouwen en particuliere behuizingen, en om glazen van heel verschillende aard. Ramen in kerkgebouwen en kloosters, overwegend figuratief van karakter, hadden een didactische inslag. Zij toonden de kijker elementen uit de kerkleer of de kerkgeschiedenis die aanzetten tot devotie of vrome navolging. Een liturgische functie hadden zij niet. Vensters in overheidsgebouwen demonstreerden de taken van het bestuur en stimuleerden de toeschouwers tot volgzzaamheid. Absoluut waren de grenzen tussen zulke categorieën van glazen echter niet.

De financiers van de glazen behoorden tot de drie standen: geestelijkheid, adel en burgerij. Geestelijken traden in deze zowel individueel als collectief op. De Utrechtse bisschop Joris of George van Egmont, onder wiens geestelijk gezag tot 1559 ook het graafschap Holland viel, schonk bijvoorbeeld aan dertien kerken een glas.⁷ Zo gaf hij de Goudse Sint Janskerk glas 15, *De Doop van Jezus door Johannes de Doper*, gerealiseerd

Afb. 2. Dirck Crabeth, *De kanunniken van het kapittel van Sint Marie van de Haagse Hofkapel, schenkers van het 'Maaghdeglass', voorstellende de Annunciatie, in de Grote of St. Jacobskerk van Den Haag* (detail, 1541) (foto S. Groenveld)

door Dirck Crabeth in 1555-1556.⁸ Glas 12 in de Sint Jan, *De Aanbidding van de Herders* door Wouter Crabeth (1563-1564), werd echter vervaardigd in opdracht van een collectief, het Utrechtse kapittel van Oudmunster. De dertien kanunniken daarvan zijn, evenals de bisschop op zijn glas, afgebeeld in het onderste gedeelte, het schenkersdeel. Gewoonlijk staan hun familiewapens daarbij, soms zijn die echter in de top van het glas te zien (afb. 2).⁹

Edelen traden als schenkers op omdat zij, zoals Filips de Ligne, goederen hadden in de stad of haar directe omgeving, of een heerlijkheid waarin gebouwen begunstiging behoeften. Onder hen waren de allerhoogsten, in Holland de graven. Gouda heeft met glas 7, *De Inwijding van de Tempel door Salomo en het Laatste Avondmaal*, een schenking door de laatste graaf, Filips II, beter bekend bij zijn hoogste titel: koning van Aragon en Castilië in Spanje. Dit venster werd ontworpen en uitgevoerd door Dirck Crabeth in 1556.¹⁰ Filips' voorganger, Karel V, gaf de Grote Kerk in Den Haag in 1540 na een brand een glas en een nieuwe luidklok (afb. 3).¹¹

Ten slotte schenkingen door burgers, vooral door leden van de lokale elite. Voor de Sint Laurenskerk in Alkmaar werd in 1516 een venster betaald door de familie van de aanzienlijke Claes Corf (gestorven in 1507), die in dezelfde kerk ook een eigen kapel had.¹² In Gouda staan op glas 9, *De Aankondiging van de Geboorte van Johannes de Doper* (1561), de opdrachtgever, zijn vrouw en zijn vier kinderen bijeen: Dirck Cornelisz. van Hensbeek (gest. 1569), jarenlang lid van het Goudse stadsbestuur. Achter hen figureert een aantal weeskinderen, wegens charitas door Van Hensbeek aan het Heilige Geestweeshuis in Gouda.¹³ Burgers gaven ook collectief glazen: als bestuurders van een hoogheemraadschap, als stedelijke magistraat, als gilde onder meer.¹⁴ Het Haarlemse kleermakersgilde schonk in 1428 een glas in de Sint Bavo, en het koopliedengilde één in 1438.¹⁵ Stadsbesturen gaven opdrachten voor glazen in kerken en kloos-

Afb. 3. Dirck Crabeth, *Keizer Karel V in aanbidding voor Maria met Christuskind, die met haar voet de duivel in bedwang houdt* (1547). Het schenkersdeel van dit glas, met de wapens van Karels kwartieren, is bij restauratie in 1914 nieuw aangebracht. Grote of St. Jacobskerk, Den Haag (foto S. Groenveld)

ters in de eigen stad en daarbuiten. In 1541, toen vijf grote en zes kleine Hollandse steden aan de verbrande Haagse Grote Kerk reeds een raam hadden toegezegd, werd Leiden als een van de 'principaelste' steden van het gewest gemaand om niet achter te blijven, een aanmaning waaraan het gehoor gaf.¹⁶ En Haarlem schonk in 1552 het plaatselijke Zijklooster voor zijn verbouwde refter 'een nyeuw, schoon, heerlick glas [...] tot eer en chyragie [versiering, verfraaiing]' van die ruimte. Ook werden huizen van particuliere relaties niet vergeten. Zo gaf het Haarlemse stadsbestuur in 1532 meester Aert van der Goes junior, die als jurist stadszaken behartigde bij de Grote Raad van Mechelen, een glas in zijn Mechelse huis.¹⁷

Manieren van handelen

Ook de manieren waarop glascheningen tot stand kwamen en verliepen toonden nogal wat verschillen. Dat gold meteen al voor het initiatief tot een opdracht. Beperken wij ons tot de kerkgebouwen, voornamelijk parochiekerken. Zulke kerken werden onderhouden uit fondsen, de 'kerkfabriek', die sinds de late Middeleeuwen werden beheerd door enkele kerkmeesters uit de kring der parochianen.¹⁸ In de zestiende eeuw liepen de inkomsten van zulke kerkfabrieken nogal terug. Werd dus het kerkgebouw beschadigd, dan was er voor herstel dikwijls onvoldoende geld. De kerkmeesters zochten dan lokaal naar aanvullende financiën. Zij vroegen de magistraat om steun en hielden collecten onder de bevolking. Of zij organiseerden loterijen, waarvoor de loten in de wijde omtrek werden verkocht.¹⁹ Bovendien klopten zij aan bij andere potentiële gevers, dichtbij en veraf. Soms vroegen zij de eigen magistraat, waarmee zij vaak nauwe persoonlijke banden hadden, om daartoe samen actie te ondernemen. Zo schreven de Gouwenaars samen met de burgemeesters Filips de Ligne aan.

Nog hogere tussenpersonen werden ingezet voor toegang tot de hoogstegeplaatste tijdgenoten. De Gouwenaars deden dit voor de beglazing van de kooromgang van hun verbrande Sint Jan. Op 29 oktober 1553 reisde een delegatie onder leiding van burgemeester Gijsbert Jan Martensz. naar Utrecht. Zij beoogde via mr. Hermanus Lethmaet, deken van het kapittel van Sint Marie, vicaris-generaal van de bisschop en Gouwenaar van geboorte, de hoogste geestelijken van het bisdom voor glazen te benaderen. Vooraf liet zij al een iconografisch programma opstellen dat bewaard is gebleven. Zij wilde demonstreren, hoezeer de eigen Goudse patroonheilige, Johannes de Doper, de directe voorloper van Christus zelf was. Dus werden parallele episoden uit beider leven in afwisseling afgebeeld. Dirck en Wouter Crabeth, die het programma grotendeels zouden uitvoeren, hadden reeds voor afzonderlijke glazen ontwerpen, *vidimussen* [=wij hebben gezien], gemaakt om direct te kunnen tonen. De Utrechtse heren hoefden alleen nog maar te kiezen, en deden dat (afb. 4).²⁰

Op een verwante manier werden ook de landsvorsten benaderd. In juni 1563 verzochten de magistraten van het Gelderse Harderwijk hun stadhouder Karel van Brimeu, om Filips II via diens halfzuster, landvoogdes Margeretha van Parma, een glas te vragen.²¹ De burgemeesters van Alkmaar hadden al eerder, in 1519, via Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten, van 1522-1540

Afb. 4. Lambert van Noort, Digman Meynaert en Hans Scrivers, Herman Lethmaet (links), schenker van het glas De geboorte van Johannes de Doper (detail, 1562). St. Janskerk, Gouda, glas 11 (foto S. Groenveld)

stadhouder van Holland, Karel V en landvoogdes Margaretha van Oostenrijk voor hun Sint Laurenskerk benaderd.²² En voor het glas van Filips II in de Goudse Sint Jan is vrijwel zeker via Hermanus Lethmaet, die wij hiervoor al ontmoetten, bemiddeling ingeroepen van Viglius van Aytta, de voorzitter van de Geheime Raad en de Raad van State in Brussel.²³ Maar succes bleek niet altijd verzekerd: de Alkmaarders kregen bijvoorbeeld de beoogde glazen niet.

Bij de Goudse expeditie naar Utrecht lag het initiatief dus bij de kerkmeesters. Zij stelden de thematiek vast, waren de opdrachtgevers en betaalden de glazeniers. De Utrechtse geestelijken waren 'slechts' schenkers die alleen geld inbrachten.²⁴ Zo kon het ook bij vorsten gaan, die dan de opbrengst van bepaalde belastingen beschikbaar stelden. Anders ging het bij 'eigenkerken' van een geestelijke instelling zoals een kapittel of een abdij. Deze waren meestal door de instelling zelf gesticht of geïncorporeerd, de benoeming van de pastoor berustte dan bij die instelling. Zij 'had het patronaatsrecht', evenals het beheer van fondsen waaruit de pastoor werd onderhouden, de pastoriegoederen. Daarnaast beschikte zij bij zulke kerken over goederen waaruit zij zelf inkomsten putte, bijvoorbeeld tienden van de opbrengst van de gronden. Ingeval van reparaties aan zo'n gebouw voelde de instelling zich direct betrokken en nam zij het initiatief. Zelfs gaf zij glasvensters om te demonstreren, dat zij in deze omgeving het tiendrecht bezat.²⁵

Vergelijkbaar traden edelen op voor kerken in hun heerlijkheden. Zij hadden er het patronaatsrecht en beheerden sommige kerkelijke goederen. Bovendien hadden zij dikwijls een per-

soonlijke band met zo'n kerk. Zij namen er deel aan de ceremoniën, hun voorouders lagen er begraven, hun kinderen waren er gedoopt, zijzelf waren er getrouwd en zouden er ook worden bijgezet.²⁶ Dus was het 'costumelic' [gebruikelijk], schreef men in 1421 op Voorne, dat bij nieuwbouw of vergroting van zo'n kerk 'mijn ghenedighe heer in der eeren Goods een glas daertoe pleecht te gheven'.²⁷ Stadsbesturen handelden verwant. Haarlemse glasscheningen, die wij al tegenkwamen, waren deels resultaat van eigen initiatief, deels antwoord op verzoeken van elders. Maar anders dan de Utrechtse kapittels stelden de magistraten meestal zelf het thema van de afbeelding vast, gaven zij zelf een glazenier opdracht en betaalden zij deze zelf, rechtstreeks.²⁸ Soms lagen dus initiatief, opdracht en financiering in één hand, andere keren waren zij over verschillende personen verspreid.²⁹

Motieven

Wat bewoog deze prereformatorische aanzienlijken om, actief of passief, zulke broze objecten als gebrandschilderde ramen te laten realiseren?

Voor kerkelijke gebouwen gold een geestelijke motivering. Uitgangspunt was de leer van de Kerk van Rome, ook al leidde kritiek erop naar de Kerkhervorming. Vóór 1573 waren reformatorische stromingen in Holland van overheidswege verboden. Rome legde stevig accent op de goede-werkenleer. Zonden moesten worden gevolgd door berouw en vergeving, en die weer door goede werken of gebeden. Zo'n goed werk kon de toekomstige gang naar de hemel bespoedigen, ja zelfs verzekeren. Hiertoe behoorde het verrichten van *charitas*, onder meer door het doen van één of meer 'werken van barmhartigheid' zoals bijvoorbeeld het kleden van schamele medemensen, het voeden van hongerigen, en het verzorgen van zieken. Rijken vertaalden dit in de stichting van gasthuizen, weeshuizen of hofjes voor bejaarden (afb. 5).³⁰

Ook een glasraamschenking werd tot de *charitas* gerekend, zoals

Afb. 5. Lambert van Noort en Digman Meynaert, Dirck Cornelisz. van Hensbeeck met zijn vrouw en kinderen als schenkers van het glas De aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper. Achter hen (links) Goudse weeskinderen (detail, 1561). St. Janskerk, Gouda, glas 9 (foto S. Groenveld)

aan Filips de Ligne werd geschreven. De voorstelling op het glas stimuleerde immers de kerkganger tot navolging van getoonde devotie. Daarom konden de schenkers rekenen op dank van de ontvangers en op geestelijke tegenprestaties. Kloosterzusters baden op vaste momenten voor hun welzijn. Leken in de kerken gedachten de goede gevers, die ze steeds zagen, al evenzeer in hun gebeden. Wat aan De Ligne werd beloofd, was inderdaad realiteit.³¹

Hier kwam een glasschenking als vorm van boetedoening dichtbij. In 1492 werd de Haarlemse schout Nicolaes van Ruyven tijdens de 'opstand van het Kaas- en Broodvolk' doodgeslagen. De landvoogd Albrecht van Saksen onderdrukte de revolte en strafte de schuldigen, waaronder de steden Haarlem en Alkmaar. Deze moesten ieder 200 gulden bijeenbrengen voor glazen in de Sint Bavo en de Sint Laurens, waarop de vermoorde schout geknield stond afgebeeld. Een politieke en juridische autoriteit initieerde dus een glasopdracht. Een tekst in beide glazen hield het misdrijf in eeuwige gedachtenis, gaf de kijker een les en zette hem aan tot bidden voor Van Ruyvens zieleheil.³²

Kerkglazen bevatten dus ook andere dan zuiver religieuze boodschappen. Abstract, godsdienstig en politiek waren soms diegene, waarin machthebbers hun gezag legitimeerden. Het Goudse glas 7, geschonken door Filips II, toont de wettigheid van de macht van zonen van grote vaders. Die wettigheid wordt samengevat in Christus' uitspraak tegen de apostel Filippus, en tegelijk tegen diens naamgenoot, de schenker: 'Philippe, qui videt me, videt et Patrem', wie mij ziet, ziet ook de Vader.³³ Filips II presenteert zich hier, zoals staat in de cartouche³⁴, als de wettige opvolger van Karel V. Tegelijk spiegelt hij zich aan de oudtestamentische koning Salomo, ook op het glas aanwezig. Deze had zijn Godgeliefde vader David opgevolgd. Maar Salomo is hier de mindere van Christus, de derde zoon in het glas: de Zoon van Godzelf. Zie Gods eigen woorden in Christus' nimbus: 'Ecce plusquam Salomon heic', zie, meer dan Salomo is hier. Filips II, de tweede Salomo, demonstreert daarmee dat hij zijn gezag via Christus de Zoon, die hij direct aanziet, aan God de Vader ont-

Afb. 6. Dirck Crabeth, Filips II, schenker van De wijding van de Tempel van Salomo en het laatste Avondmaal, samen met zijn tweede echtgenote Mary Tudor van Engeland (detail, 1557). St. Janskerk, Gouda, glas 7 (foto S. Groenveld)

leent. Zijn devote houding versterkt dit beeld, evenals de symbolen van zijn waardigheid, scepter, zwaard en kroon, en de aanwezigheid van twee allegorische figuren, de kardinale deugden Temperantia (Matigheid) en Justitia (Gerechtigheid), en de wapens van zijn vele gebieden (afb. 6).³⁵

Intussen leidden ook materiële argumenten tot financiering van glazen en keuzes voor de inhoud ervan. Dat gold niet alleen bij leken, maar ook voor een kapittel dat ermee zijn tiendrecht demonstreerde³⁶, of dat, zoals het Utrechtse Domkapittel in 1555-1556, aan Gouda een venster weigerde omdat het jarenlang de Sint Maartensbelasting niet betaalde.³⁷ Materiële is ook in de Goudse brief aan Filips de Ligne de verwijzing naar Filips' hoge inkomsten uit de Gouwetol. Op grond daarvan mocht Gouda wel een schenking verwachten. Was zoiets al niet in 1421 in Voorne verwoerd?

Verwante verplichtingen, nu eerder sociale, bestonden er voor steden. Dat bewees Alkmaar toen het, in 1565, voor het nieuwe Haagse raadhuis twee glazen schonk, 'gelijk andere cleyne ende groote steden gedaen hebben'. Alkmaar kon net zo min achterblijven als Leiden in 1541 bij de beglazing van de Haagse Grote Kerk.³⁸

Vooraf sommige stadsbesturen hadden zeer materiële oogmerken. Haarlem was daarin heel duidelijk. Soms bekostigde het bijbelse voorstellingen, zoals in 1561 in 'een schoon, constich glas met de historie van St. Jan den Dooper' voor de Commanderie van Sint Jan ter plaatse. De commandeur koos het thema, de stad betaalde rechtstreeks de glazenier Willem Willemsz. Thybaut. Maar dé reden ervoor was, dat het klooster herhaaldelijk onderdak bood aan hoge gasten van het stadsbestuur. Daarvoor had het ook al in 1549 een glas gekregen, met het stadswapen.³⁹

Maar in 1518 had Haarlem aan Edam een glas geschonken 'vol heiligen en kardinalen', en een afbeelding van de manier waarop

Afb. 7. Isaac Claesz. van Swanenburg, Dirck Jansz. Verheyden en Dirck Reiniersz. van Douwe, Het ontzet van Leiden: ondergelopen land, verwoeste en in brand gestoken gebouwen en oorlogvoerende (detail, 1604). St. Janskerk, Gouda, glas 25, geschonken door de stad Delft (foto S. Groenveld)

zijn dappere inwoners in 1219, tijdens de vijfde kruistocht, Damiate in Egypte zouden hebben veroverd. Edam zou dit glas hebben gekregen wegens flinke hulp bij die verovering. Maar ook 'omdat die van Edamme wederomme Hairlems bier aldaer drincken ende slijten sullen, tot vermeerdering van der neeringe van der brouwerij binnen Hairlem'. Het Haarlemse stadsbestuur maakte dus reclame voor zijn voornaamste nijverheidsproduct en bepaalde zelf de thematiek van het glas. Ook Purmerend, Enkhuizen en Medemblik kregen, in 1522, glazen als goede klanten van Haarlems bier, evenals in 1529 het Friese Workum. Medemblik ontving er in 1557 nog één, nu om de handelsbetrekkingen in het algemeen te stimuleren.⁴⁰ Gouda deed hetzelfde: het schonk in 1521 de Alkmaarse Laurenskerk een raam, omdat de Alkmaarders 'altijt onse vriende zijn geweest aengaende onse bier'.⁴¹

Intussen spitte Haarlem de inhoud van zijn glazen steeds meer toe op Damiate of op zijn als beloning daarvoor uitgebreide stadswapen. Het begon hiermee bij giften voor wereldlijke en particuliere gebouwen. Dit was vóór alles uiting van stedetrots, de wens om de geliefde stad elders te manifesteren. Deze mentaliteit kwam hier al vroeg op, en zou zich onder invloed van de renaissance verdiepen en geleidelijk ook andere steden bezielen.⁴²

Na de Reformatie: schenkers en schenkingen

De Nederlandse Opstand tegen Filips II veroorzaakte in Holland allerlei breuken. Van 1572 tot 1576 raasde het oorlogsgeweld over het gewest, met zware belegeringen van Alkmaar, Haarlem en Leiden. Daarna verplaatste het zich naar Vlaanderen en Brabant. Kastelen en woonhuizen, kerken en kloosters waren afgebroken, geplunderd of verwoest (afb. 7). Objecten voor nieuwe beglazingen waren er dus legio. Maar de omstandigheden, niet alleen gebrek aan financiën, zoals nog zal blijken, veroorzaakten decennialang uitstel.⁴³ Enkele thans bekende cijfers van glazen schenkingen door Alkmaar, Gouda, Haarlem en Hoorn laten dit zien. Gouda voorzag in 1575-1605 binnen en buiten zijn muren slechts vier kerken van een glas, Haarlem drie, Alkmaar twee, Hoorn geen enkele, ondanks alle verwoestingen. Het zwaartepunt van de stedelijke schenkingen lag tussen 1605 en 1665. Gouda financierde toen 23 glasvensters, Haarlem 51, Alkmaar 44 en Hoorn 24. Tussen 1665 en 1700 schonk Gouda er nog zes, Haarlem vier, Alkmaar twee en Hoorn twee.⁴⁴

Figuur 1. Schenkingen van glasramen, 1575-1694

	Alkmaar	Gouda	Haarlem	Hoorn	Totalen
1575-1584	1	1	1	0	3
1585-1594	1	1	0	0	2
1595-1604	0	2	2	0	4
1605-1614	3	8	3	1	15
1615-1624	3	3	9	1	16
1625-1634	4	3	9	3	20
1635-1644	14	3	18	6	41
1645-1654	7	2	7	2	18
1655-1664	13	4	5	11	33
1665-1674	1	4	2	2	9
1675-1684	0	2	2	0	7
1685-1694	1	0	0	0	1
Totalen	48	33	58	26	165

De Opstand had een onvoorziën resultaat. Filips II werd in 1581 als landsheer afgezet, een goede opvolger niet gevonden. Daarom vormden de opstandige gewesten in 1588 de Republiek der Verenigde Nederlanden. Aan het hoofd van elk gewest kwam nu een meerhoofdige soeverein, de Statenvergadering van edelen en stedelijke vertegenwoordigers. In Holland hadden de ridderschap en de achttien gerepresenteerde steden ieder één stem. Het stedelijke element overheerste, contacten tussen de verschillende stadsregenten werden intensiever. Toch bleef voor menigeen het lokale belang vooropstaan. Een monarchaal element leefde intussen voort in de persoon van de stadhouder, een van de twee hoogste ambtenaren van het gewest. Deze was in Holland steeds afkomstig uit het Huis van Oranje.

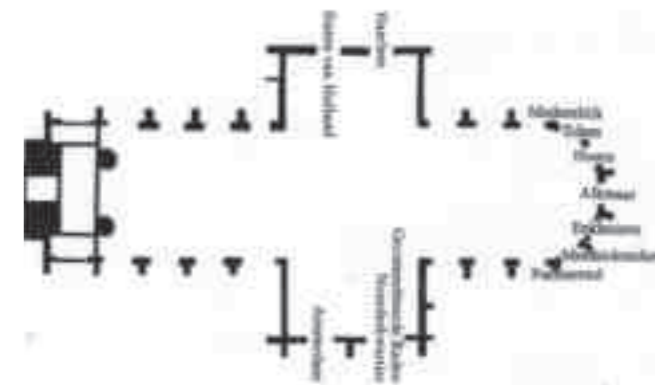
De soevereine Staten, de nieuwe graaf, financierden nu als collectief glasramen.⁴⁵ Of namens hen de dagelijkse besturen: de Gecommitteerde Raden van benoorden en bezuiden het IJ. Ook andere colleges, zoals admiraliteiten of besturen van hoogheemraadschappen, deden schenkingen. In Gouda gaven de Staten in 1596 glas 1, *De vrijheid van Consciëntie*, en het Hoog-

heemraadschap van Rijnland glas 4 met zijn eigen wapen. De Grote Kerk van Edam, in 1602 afgebrand, kreeg glazen van het Noorderkwartier (1606), de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier (1607), Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier (1625), de Admiraliteit van Amsterdam (1607) en die van het Noorderkwartier (waarschijnlijk 1608).⁴⁶

Ook de afzonderlijke Statenleden besloten veelvuldig, een glas te schenken. Zij konden dan optreden als deelhebber aan de soevereiniteit, maar ook als individueel edelman of als autonome stad. Als deelhebber aan de soevereiniteit voelden zij zich daartoe soms verplicht, omdat andere Statenleden dat ook deden, net als voorheen. De onderlinge wedijver resulteerde in heel wat plaatsen in een flink ensemble van glazen.

Deze wedijver werd nog gestimuleerd doordat ridders en steden in de Statenvergadering altijd optraden in een vaste, hiërarchische volgorde. De buitenwacht kende die goed. Diezelfde volgorde werd bij de plaatsing van ramen aangehouden. Het zou dus opvallen, als een van de Statenleden ontbrak. De systematiek hiervan is goed waar te nemen in de Grote Kerk in De Rijp, die na een brand in 1654 opnieuw werd beglaasd. Alle steden van het Hollandse Noorderkwartier schonken een glas. Deze werden geplaatst in het koor, ooit de altaarplaats, van waaruit de kerk traditioneel werd gezien (figuur 2). De eerste van deze zeven steden, Alkmaar, kreeg daar de voornaamste plaats: de koorsluiting. De tweede plek was rechts van de sluiting, voor de toeschouwer links, en ging naar de hiërarchisch tweede stad: Hoorn. De in aanzien derde plaats was links van de koorsluiting, voor de toeschouwer rechts, en was voor de derde stad, Enkhuizen. Zo ging het verder, verspringend van rechts naar links en terug, ofwel van de noord- naar de zuidzijde, tot alle zeven steden een plaats hadden. In de vier overblijvende venstermissen kwamen twee glazen van aangrenzende hoogheemraadschappen en twee van aanzienlijke inwoners. Hiermee was het dwarsschip bereikt dat in kruiskerken de grootste vensters had, die steeds werden gereserveerd voor de alleraanzienlijkste schenkers. De hoogste plaats, weer aan de rechter- of noordzijde, ging naar de Staten van Holland. De in gewestelijke rangorde volgende schenker kreeg de linker- of zuidzijde: de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier. In Gouda werden daar de schenkingen van respectievelijk Filips II (rechts) en diens halfzuster, landvoogdes Margaretha van Parma (links), geplaatst. De

Figuur 2. Plattegrond Grote Kerk van De Rijp

overgebleven plekken in het Rijper transept kwamen aan twee schenkende grote steden van het Zuiderkwartier: rechts Haarlem, de tweede stad van Holland, en links Amsterdam, de vijfde in de hiërarchie.⁴⁷

Tot de Statenleden behoorde in Holland *niet* de Prins van Oranje, hij was immers de dienaar van de soevereine Staten. Hij besliste privé om glazen te financieren. Frederik Hendrik deed dat bijvoorbeeld in 1633/1634 voor de gerestaureerde kerk van Egmond aan den Hoef, die in 1573 bij het Alkmaarse beleg zwaar was beschadigd. De hoogste plaats, de koorsluiting, ging hier naar zijn meerderen, de Staten van Holland. Terwijl de prins op de meest aanzienlijke plek rechts van deze figureerde, kwamen op de weer iets mindere linker positie de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier. Vervolgens ging het hiërarchisch verder, steeds verspringend.⁴⁸

Al eerder, tussen 1623 en 1625, schonken Frederik Hendrik en zijn broer Maurits glazen aan de herstelde kerk van Heemstede, in 1573 bij het beleg van Haarlem verwoest. Hier speelden ongetwijfeld de goede contacten met de plaatselijke ambachtsheer, Adriaen Pauw, een rol.⁴⁹ Iets dergelijks gebeurde in de nieuwe klassicistische kerk van het Zuid-Hollandse Oudshoorn (1665), die tussen 1666 en 1671 werd beglaasd. De bouwheer, de ambachtsheer en Amsterdamse regent Cornelis de Vlaming van Oudtshoorn, trok zelf schenkers aan: twee Statenleden Amsterdam en Leiden, twee admiraliteitscolleges Amsterdam en West-Friesland, het hoogheemraadschap van Rijnland, twee complexen van ambachten, en verder vooral Amsterdamse confraters en familieleden, particulieren dus. In dit vierkante kerkgebouw is de centrale plaats het muurvlak achter de vrijstaande kansel, recht tegenover de ingang. Daar kwam het glas van de soevereine Hollandse Staten. Rechts hiervan figureert Willem III van Oranje, dus op de tweede plaats hoewel hij toen nog geen stadhouder was. Waarschijnlijk is Willem, wiens glas het duurste was van de zeventien, benaderd door De Vlaming's zwager, Laurens Buysero, de griffier van de Nassause Domeinraad, het beheerscollege van Oranje's goederen. Buysero zelf leverde ook een glas en kreeg de plaats rechts, voor de toeschouwer links, van Oranje: in de hiërarchie de vierde plaats. De derde plaats, links van de Staten, ging naar Rijnland (afb. 8).⁵⁰

Intussen versterkte in de Republiek het calvinisme zich. De calvinisten, nog maar een zeer kleine minderheid van de bevolking, hadden de harde kern van de Opstand tegen Filips II gevormd. Bijgevolg verboden de Staten van Holland eerst in 1573 de katholieke eredienst en confisqueerden zij in 1577 de kerkelijke goederen. Kerken en kloosters werden eigendom van de overheid. Deze kon de kerken ter beschikking stellen aan de plaatselijke gereformeerde gemeenten. Die gemeenten bleven vaak nog zeer klein, zeker op het platteland.⁵¹ Daarom was herstel van verwoeste kerkgebouwen niet direct nodig. De trage herbouw ervan ging dus parallel met de langzame groei van de gemeenten. Dus bleef ook de noodzaak tot beglazing uit en wordt de gesignaleerde verdikking van glasschenkingen tussen 1605 en 1665 mede door de kerkelijke ontwikkelingen verklaard.

Per plaats en regio bestonden echter grote verschillen. Rond Gouda lag de top van glasschenkingen tussen 1605 en 1614. In Oudewater werd de kerk echter al drie jaar na de verwoesting

Afb. 8. Pieter Janssen en Mouris Boudri, Wapenglas van Willem III van Oranje in de Kerk van Oudshoorn. Centraal staat het prinselijke wapen, erboven is de kardinale deugd Prudentia (voorzichtigheid) afgebeeld (glas 8, 1667) (foto Streekarchief Rijnlands Midden, Alphen aan den Rijn)

van 1575 herbouwd en van glazen voorzien, onder meer door Gouda. In Krimpen aan de Lek gebeurde dat pas in 1615, veertig jaar later. Kethel spande hier met een tussenperiode van 58 jaar de kroon, vergelijkbaar met Egmond bij Alkmaar.⁵² Intussen lag in Gouda zelf de beglazing van de Sint Jan tussen 1570 en 1594 stil. In de overige drie bestudeerde regio's viel de top van de schenkingen later en niet op dezelfde tijdstippen: de Haarlemse

tussen 1615 en 1644, en die van Alkmaar en Hoorn tussen 1635 en 1664.⁵³ De ongelijke, weinig onderzochte calvinisering van het platteland kan wel eens de verklaring voor deze tempoverschillen leveren.

Nabij Leiden was Warmond een bijzonder geval. Hier bedisselde de adellijke ambachtsheer, Johan van Duvenvoorde en Woude, alles, ook de kerkelijke zaken. Hij liet van de dorpskerk, in 1573 verwoest tijdens het Leidse beleg, het koor herstellen voor de gereformeerde eredienst; het schip bleef een ruïne, tot op heden. Duvenvoorde regelde ook glasschenkingen, in 1591 onder meer door de hoogheemraden van Rijnland, van wie hijzelf er één was. Intussen was hij ondubbelzinnig katholiek en liet hij op zijn kasteel de mis lezen.⁵⁴

De kerkelijke veranderingen hadden ook sociale gevolgen. Katholieke geestelijken was iedere ambtsvervulling verboden, alleen in het geheim hielden voormalige pastoors en lage geestelijken hun verstrooide schapen nog bijeen. Maar als glasschenkers komen wij geen geestelijken meer tegen. Wel Utrechtse kapittelheren, maar die waren nu allen protestant. Na 1618 mochten katholieken ook geen gewestelijke functies meer aanvaarden: die gingen alleen naar gereformeerden. Wél konden zij, zoals de Duvenvoirdes van Warmond, ambachtsheer blijven dan wel vrijkomende heerlijkheden kopen, evenals vermogende gereformeerde stedelingen zoals Dirck de Vlaming van Oudtshoorn, de vader van de kerkstichter.⁵⁵

Zulke gereformeerde heren bleven, zoals wij zagen, ook als glasschenker optreden, daarbij profiterend van hun groeiende bestuurlijke relatienetwerken en hun ruimer wordende huwelijkscircuits.⁵⁶ Andere aanzienlijken benutten hun contacten om een geheel nieuwe kerk te stichten. Dat deden bijvoorbeeld de Haarlemse regenten Johan Claesz. Loo en Johan van der Camer, die rond 1632 als kerkmeesters gelden inzamelden voor een kerk voor de nieuwe gemeente van Bloemendaal, toen Aelbrechtsberg, en ook een aantal steden bewogen tot glasschenkingen. Ambachtsheer waren zij hier niet, want dat was de president van de Hollandse ridderschap Johan Wolfert van Brederode die, evenals voorheen de heren van Voorne, wel een glas schonk, zoals trouwens ook de kerkmeesters en de Staten (afb. 9).⁵⁷

Niet alleen de kleine groep aanzienlijken ging het intussen materieel goed, maar ook minder gesitueerden konden zich een glasraamschenking voor de lokale kerk veroorloven.⁵⁸ De historicus L. Noordegraaf noemt dit een proces van democratisering. Parallel hiermee ontstonden nieuwe financieringsmethoden en inhoudelijke en technische veranderingen in de glazen zelf. De grote, figuratieve glazen maakten plaats voor vensters met centraal het versierde (familie)wapen van de schenker. Bovendien werden sommige vensters in delen opgesplitst en financierde iedere schenker één part met eigen voorstelling. Zulke glazen van 'gewone' inwoners bevonden zich meestal ver van de koorsluiting, dichtbij de ingang aan de westzijde.⁵⁹ Aansluitend hieraan heeft de historicus G.J. Vaandrager geconstateerd, dat de democratisering begon in het religieus rekkelijke Noorderkwartier, en pas later doordrong in het formalistischer Zuiderkwartier.⁶⁰ De ontwikkeling van de 'wapenglazen' had ook een economische kant. 'Gebakken' glas was prijzig. Rond Gouda steeg de prijs van 15 stuivers per voet in 1599, via 30 stuivers in 1612,

Afb. 9. Pieter Holsteyn en Jan Clarenbeeck, Het wapenglas van de Staten van Holland in de Dorpskerk van Bloemendaal (1636) (foto J.B. den Hertog)

naar 40 stuivers rond 1650. Grote, geheel gebrandschilderde glazen zoals in de Goudse Sint Jan waren dus duur: dat van Haarlem kostte 700 gulden in 1596, evenals in 1607 het Haarlemse glas in de Grote Kerk van Edam. De prijs van middelgrote glazen lag op 50 à 120 gulden. Maar een voet blank glas kostte gemiddeld 4,75 gulden. Een wapenglas, waarin de randen van blank glas werden en de voorstelling kleiner was dan in een figuratief raam, was dan ook minder prijzig.⁶¹

Dit werd interessant toen er rond 1670 economische stagnatie intrad, het eerst in het Noorderkwartier.⁶² Dit was een van de oorzaken voor de vermindering van glasschenkingen na 1665. Daarnaast speelde mee, dat toen de meeste gereformeerde gemeenten gevormd en hun kerkgebouwen op orde waren. Hoorn wilde in 1659 desgevraagd het dorp Ursem wel een glas

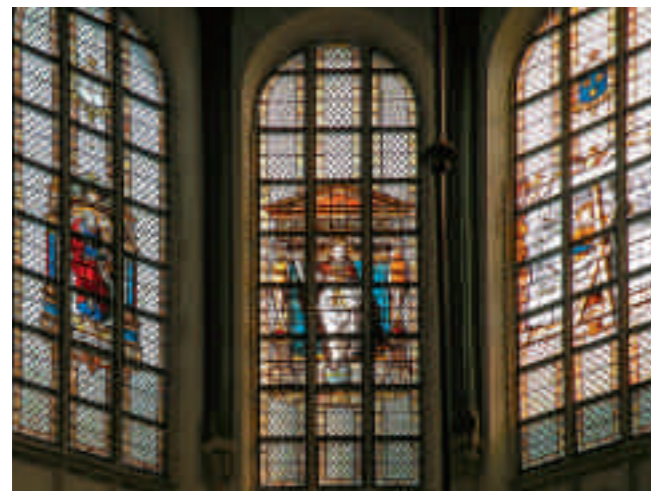
geven, maar ‘onder recomande van menage’, zuinigheid, aldus de magistraat. Alkmaar schreef datzelfde jaar schenkingen aan Krommenie en Hensbroek ‘de meeste mesnagie’ voor. Drie jaar later legde het Alkmaarse stadsbestuur zich een maximale besteding van vijftig gulden per glas op. Weliswaar gingen beide steden toch nog op de oude voet verder, maar niet lang meer.⁶³

Wijze van handelen

Het schenken van glasramen was niet gestopt wegens Opstand en Reformatie. Gebeurde dat schenken nu op dezelfde manier als voorheen? Bevatten de glazen dezelfde of verwante inhoud, met een zelfde beeldentaal?

Toen na 1577 de eigendom van kerken en kloosters aan de lokale overheden overging, gaven deze de gebouwen uit voor hergebruik, lieten ze herstellen of afbreken en bouwden zo nodig nieuwe. De kerkmeesters bleven de kerken beheren⁶⁴; zij waren nu hoge, stedelijke functionarissen, direct onder de burgemeesters⁶⁵. Echter niet zij, maar de overheden zelf namen nu inzake glasraamschening het initiatief, soms zonder overleg.⁶⁶ Dat gold trouwens op ieder niveau, voor het soevereine Statencollege, voor stadsbesturen en voor ambachtsheren. Zij handelden niet zoals de geestelijke instellingen in de Middeleeuwen, maar als de toenmalige stadsbesturen. Zij vroegen nu elders om glazen, of trokken geld uit voor een gift aan een andere plaats. Zelf bepaalden zij het onderwerp, wezen de glazenier aan, gaven opdracht en betaalden rechtstreeks. Overigens sloot dit schenking en financiering door particulieren niet uit.

De functie van de gebouwen veranderde eveneens. Niet verwoeste kloosters liepen snel leeg en kregen nieuwe bestemmingen als gasthuis, weeshuis of oudeliedeninrichting.⁶⁷ Ook het kerkgebouw werd anders beschouwd: niet langer als het huis waar God zelf op het altaar woonde, maar als het preekgebouw.⁶⁸ Niet gewijd, maar wel een speciaal bouwwerk, openbaar en dikwijls onderdeel van het stratenpatroon.

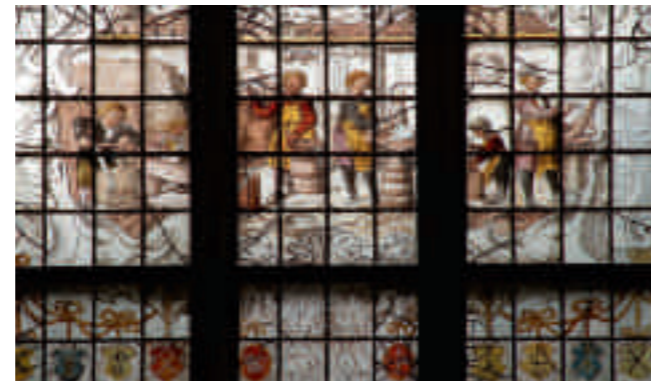

Afb. 10. Werkplaats Dirck Crabeth, Drie Apostelglazen in de lichtbeuk van het koor van de Goudse St. Janskerk (glazen 50-51, 1550-1560). Centraal Christus als de Verlosser der Wereld, links Petrus, rechts Jacobus (glas 52 is vernieuwd in 1921-1924) (foto S. Groenveld)

De nieuwe calvinistische kerkgebruiker verwijderde de gebrandschilderde glazen niet. Ze hadden immers geen liturgische functie gehad zoals het altaar, en werden niet gezien als verboden ‘gesneden beelden’.⁶⁹ Ten hoogste verdwenen aanstootgevend geachte elementen eruit, vooral afbeeldingen van Godzelf.⁷⁰ Zelfs liet men in Gouda de Apostelglazen zitten, hoog in het koor, ondanks de nimbussen van de discipelen (afb. 10).⁷¹ De bijbelse verhalen op de glazen behielden hun didactische betekenis, maar kregen soms wel een andere uitleg. In menige kerk werden in nieuwe glazen niet of nauwelijks gebruikte bijbelse thema’s uitgebeeld. Soms als grote, figuratieve glazen, zoals glas 1 in De Rijk *Rebekka geeft Elezier [Eliëzer] te drinken* (1656) of glas 2 *De roeping van Mattheüs*.⁷² En elders, in Schermerhorn (1634) en Ursem (1659) bijvoorbeeld, in medaillons binnen een glas.⁷³

Ook de voorreformatorische afbeeldingen van de schenkers werden gehandhaafd, ondanks hun soms geestelijke gewaden. Maar in nieuwe glazen werden geen schenkers meer geportretteerd.⁷⁴ Zo’n zelfverheffing paste de mens niet. Maar op een andere manier bleven de schenkers wél aanwezig. De familiewapens, vroeger door de aanzienlijke schenkers bij hun portret geplaatst, werden nog steeds in het glas afgebeeld, voorzien van schenkersnamen en -titels, evenals in orgelfronten of in de gevels van hofjes. Eenvoudiger schenkers, die geen familiewapens hadden, manifesteerden zich met het huismerk dat zij ook op hun producten plaatsten. In Edam deden ook stadsbestuurders dit. Of zij lieten zich, zoals een aantal kuipers in De Rijk, afbeelden tijdens hun arbeid.⁷⁵ Wapens of merken verschenen nogal eens op de plaats van het vroegere schenkersdeel (afb. 11).

Steden deden aanvankelijk hetzelfde: in Gouda plaatsten Delft, Leiden, Amsterdam en Rotterdam hun stadswapens op die plek (1604, 1601, 1597, 1601). Dordrecht zette in 1597 zijn wapen echter midden op zijn Goudse glas, terwijl Haarlem in datzelfde jaar zijn twee, elkaar in tijd opvolgende wapens liet opnemen in het bovenste deel ervan.⁷⁶ Uiteindelijk verschoof het stadswapen naar het centrum, bijvoorbeeld in de stedenglazen in De Rijk: het werd het onderwerp van het gehele raam. Zo ontstonden de wapenglazen die wij al tegenkwamen en die onder andere in de kerk van Oudshoorn overheersend zijn.

Afb. 11. Anoniem, Glas van de Vrijwillige Cuijperij van De Rijk, een soort gilde dat haringvaten vervaardigde. De schenkers hebben zichzelf aan de arbied laten afbeelden in het centrale deel. In het schenkersdeel eronder zijn op schilden de merken van de leden te zien (detail, 1665). Grote kerk, De Rijk, glas 3 (foto S. Groenveld)

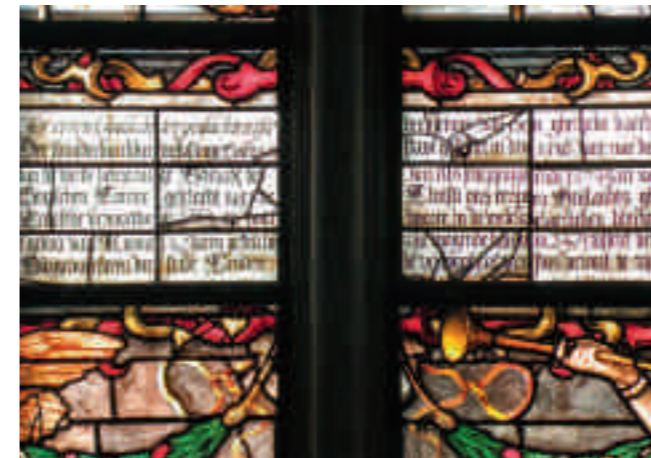
Motivering

Werden schenkers nu nog door religieuze overwegingen gedreven? Door dezelfde als voorheen? De gereformeerde doctrine had de leer der goede werken uitgebannen. Niet het eigen werk, maar de goddelijke genade gaf de mens toegang tot het eeuwige leven. Maar het was wel steeds religieuze plicht, als een goede rentmeester Gods aardse goederen te beheren. Ook die godsdienstige opdracht zette aan tot glasschenkingen.⁷⁷ Schier eindeloos is deze onder woorden gebracht. Edam herstelde in 1605 zijn kerk ‘ten eynde Godes H. Woordt wederomme bequamelicken mach worden vercondicht’.⁷⁸ Vlaardingen vergrootte in 1643 zijn gebouw ‘tot goede betrachtinge van den H. ende waren Godsdienst’.⁷⁹ De woorddienst moest plaats vinden in een, ondanks alle streven naar soberheid, stemmige en fraaie omgeving, die mede een godvruchtig leven stimuleerde. Daarvan sprak een rijm in een Oudshoorns glas, geschonken door vier meisjes tussen vier en elf jaar:

‘Vier Maeghden hier bijeen
Die Geven tsaem dit glas
Ter eere van Godts Kerck
En om het volk te lichten.
Godt wil haer teere Jeucht
Hier door sijn leer soo stichten
Dat Ider worden mach
Als DORCAS Eertijts was.’

De bijbelse Dorcas, of Tabita, blonk volgens het verhaal uit door liefdadigheid.⁸⁰

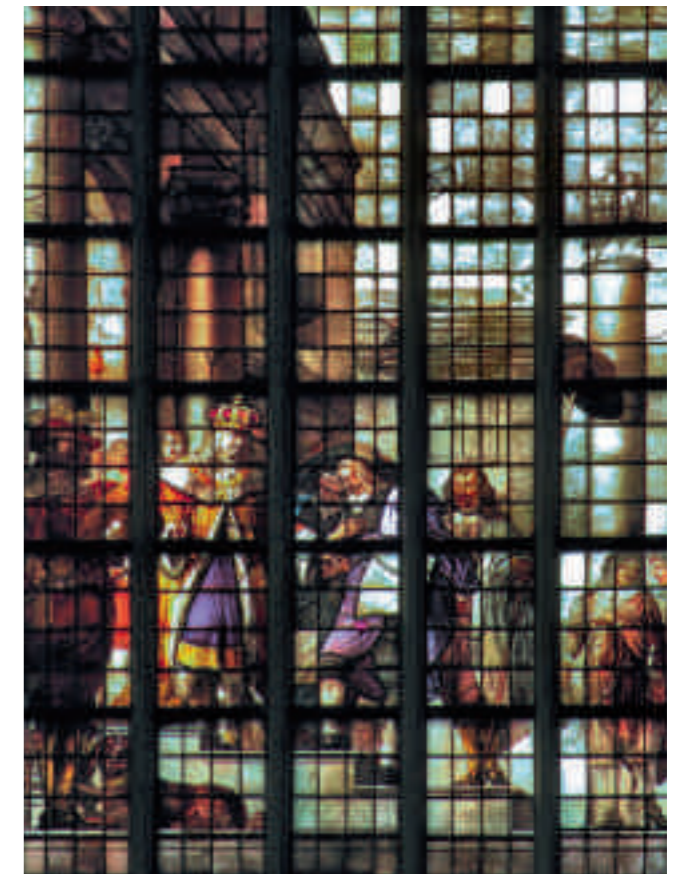
Toch blijken in de hoofden van calvinisten bij het bedrijven van charitas nog sporen van de oude Roomse leer te hebben voortgeleefd, evenals bij doopsgezinden. Een bord van een fundatie voor uitdelingen aan armen, ingesteld door de ambachtshere van Jutphaas, was daar duidelijk over: ‘Die den armen goet doet sal Godt teewige leven geven’.⁸¹

Afb. 12. Isaac Claesz. van Swanenburg en Cornelis Cornelisz. Clock, Cartouche met verklaring van de afbeeldingen van het ontzet van Samaria en van het ontzet van Leiden in het glas van Delft (vgl. afb. 7) (detail, 1601). St. Janskerk, Gouda, glas 26 (foto S. Groenveld)

De didactische functie van het figuratieve glas werd nu behalve door bijbelse historiestukken ook gediend door verwijzingen naar het eigen verleden. Nergens zijn beide zo hecht met elkaar verbonden als in de Goudse glazen 26 en 25: *Het ontzet van Samaria* en *Het ontzet van Leiden*, het eerste geschonken door Leiden (1601), het tweede door Delft (1604). Inscripties leggen het uit: zoals God in 5536 na de schepping Samaria had bevrijd, zo redde hij 2481 jaar later ook Leiden, God is dus eeuwig nabij (afb. 12).⁸² Hetzelfde beoogde de Alkmaarse magistraat met een historisch glas in de Laurenskerk, Gods verlossing bij het Spaanse beleg van 1573.⁸³

Ook zeer actuele gebeurtenissen, meer of minder allegorisch verbeeld, brachten zo’n boodschap. In 1656 kregen de Amsterdamse Oude Kerk, en een jaar eerder de Nieuwe Kerk aldaar en de kerk van De Rijk glazen, gewijd aan de Vrede van Munster van 1648. Het stuk in de Oude Kerk lijkt concreet: de Spaanse koning overhandigt er de Noordelijke Nederlanden de gezegelde akte van hun soevereiniteit. Maar omdat de Spaanse erkenning niet op deze manier had plaatsgevonden is de afbeelding symbolisch van bedoeling. Beide andere glazen waren sterker allegorisch. Het Rijper glas, geschonken door Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier, laat zien hoe de Vrede, een tronende vrouwfiguur met lauwerkrans en palmtak, de oorlogsgod Mars,

Afb. 13. Pieter Janssen, De Vrede van Munster. Filips IV overhandigt aan de Noordelijke Nederlanders de akte van hun soevereiniteit (detail, 1656). Oude Kerk, Amsterdam (foto S. Groenveld)

met helm en harnas, laat ketenen. De glazen verheerlijken dus de vrede (afb. 13).⁸⁴

Andere nieuwe glazen waren volledige allegorieën met een moralistische of filosofische, en niet uitsluitend religieuze strekking. In Gouda met name glas 1 *De Vrijheid van Consciëntie*, geschonken door de Staten van Holland (1596), glas 3 *De Maagd van Dordrecht*, besteld door de stad Dordrecht (1597), en glas 29 *Koning David en de Christelijke Ridder*, gegeven door Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier (1596).⁸⁵ De Staten accentueerden hier de overwinning van de gewetensvrijheid op de tirannie van Filips II - en presenteerden zichzelf als de behoeders van die vrijheid. De Gecommitteerde Raden tonen koning David met berouw voor zijn zonden, bereid tot strijd met de wapenen van het geloof, het beeld van de goede, Godgetrouwe overheid. En de Dordtse magistraat, zijn Stedemaagd omringend met de vier kardinale deugden: Prudentia (Wijsheid), Temperantia (Matigheid), Justitia (Gerechtigheid) en Fortitudo (Dapperheid), figureert hier als een stadsbestuur dat de aloude deugden hoog houdt.

Evenals Filips II in 1556 benutten de overheden nog steeds de glazen om hun gezag te legitimeren en de inwoners te stimuleren tot respect. Ook de verwijzing naar Salomo, gebruikt door Filips II, bleef in trek. In 1635 onderbouwden de schepenen van Schermerhorn hun gezag ermee.⁸⁶ Op alle niveaus, gewestelijk,

Figuur 3. Verspreiding van glasschenkingen in de regio's Alkmaar, Hoorn, Haarlem en Gouda

stedelijk en dorps, pasten overheden deze methode toe in glazen, op allegorische schilderijen in hun vergaderruimten, op orgelluiken in hun grote kerken: plaatsen waar de inwoners regelmatig de boodschap konden zien.⁸⁷

Intussen bleven ook economische overwegingen tot glasschenking leiden. In 1603 schonk Leiden aan Gouda een glas, omdat het dagelijks de doorvaart door Holland, ook naar Leiden, soepel lieten verlopen door goede bediening van de sluis ter plaatse.⁸⁸ In De Rijn presenteerden Hoorn en Enkhuizen zich respectievelijk als de grote haven en het visserijcentrum in de buurt.⁸⁹ Hetzelfde deden zij in Schermerhorn.

Hoorn en Enkhuizen accentueerden zo hun regionale economische machtspositie: zij waren er het verzorgingscentrum en de plaats waar de goederen uit de omgeving op de markt werden gebracht. De steden beriepen zich op oude privileges en versterkten hun positie onder meer door heerlijkheden in de regio te kopen.⁹⁰ Glasschenkingen konden daarbij profitabel zijn. Hoorn en Alkmaar, zo blijkt, beperkten hun schenkingen dan ook tot het Noorderkwartier. Haarlem begon met glasschenkingen in Kennemerland, de Zaanstreek en Waterland, waar het veel gezag had. Maar omstreeks 1645 ging het zich primair op het zuiden richten, ogenschijnlijk wegens economische heroriëntering.⁹¹ Ook Gouda richtte zich op de eigen omgeving, bij de Oude Rijn en de Maas.⁹² De verspreiding van de glasschenkingen toont ons daarmee de omvang van de politieke en economische invloedssfeer van de stad (figuur 3).

Meer in het algemeen moesten glasschenkingen het stedelijke aanzien versterken. Haarlem, dat zich al eerder met veel trots had gepresenteerd, ging met deze stedelof verder. Zijn glazen toonden steeds de strijd om Damiate of de uitbreiding van zijn stadswapen, herkenbaar en imponerend.⁹³

Andere steden volgden. Hun gevoel voor eigenwaarde zal zijn versterkt doordat zij deel hadden aan de gewestelijke soevereiniteit. Maar anders dan Haarlem kozen zij voor wisselende onderwerpen. In 1598 beraadslaagde Leiden over glasschenking aan Gouda. Welke bijbelse boodschap zou het uitdragen en 'wat historie ter meerder eeren vande stad [= Leiden] int voorsegde glas soude mogen worden gestelt?' In 1605 wilde Leiden in Edam met de inhoud en de artistieke kwaliteit van zijn glas zijn roem vergroten. Dus moest glazenier Cornelis Cornelisz. Clock er eerst de reeds geplaatste vensters natekenen, en daarna een superieur Leids glas ontwerpen. Ten bate van de Leidse roem stond uiteindelijk de lakennijverheid centraal.⁹⁴ Het raam, goed van beeld en opbouw, werd deels al met blank glas gevuld, de goedkopere oplossing die terrein zou winnen. Stedelof ging hier dus samen met religieuze en economische boodschappen (afb. 14).

Stedelijk voordeel was ook gediend door een goede plaats in het kerkgebouw, met name de juiste plaats in de hiërarchie. Maar soms deden toch niet alle steden mee en vielen er gaten of bood de architectuur onvoldoende mooie plaatsen. Dan wedijverden de steden, Alkmaar vooral, om plekken van aanzien. Voorwaarde voor een Alkmaarse schenking in Egmond aan den Hoef was in 1633 'een plaats, die na de qualiteyt van de stad eerlick ende convenabel es'. Zo handelde Alkmaar ook in Oostzaan, Oterleek en Schermerhorn. En toen het in Heemskerk in 1629 geen plek direct 'na de plaetse van Haerlem' kreeg, erg vooraan, want

Afb. 14. Cornelis Cornelisz. Clock en Isaac Claesz. van Swanenburg, *Het glas van Leiden in Edam*. In de centrale cartouche links een man, voorstellende 'Arbeyt', en rechts een vrouw, 'Neringh', met achter hen activiteit in de lakennijverheid (1608). Grote Kerk, Edam, glas 12 (foto S. Groenveld)

Haarlem was Hollands tweede stad maar Alkmaar de twaalfde, zij het tegelijk de eerste van het Noorderkwartier, weigerde het een glasschenking.⁹⁵

Lieten stadsbesturen zich nu passen in een vooraf bepaald iconografisch programma, zoals in 1553 de Utrechtse geestelijken inzake Gouda? Zulke programma's uit deze periode zijn in Holland niet bekend. Toch onderkent de kunsthistorica Ilja Veldman, zich baserend op interpretatie van de glasinhoud, in de jaren 1590 één concept in de Goudse glazen 1, 2, 3, 25 en 26: 'Vrijheid'.⁹⁶ En de kerkhistoricus W. Janse suggereert, eveneens via interpretatie, een vooropgezette eenheid binnen de Goudse glazen 27, 28 en 29, rond 'Berouw, vergeving en deugdzaamheid'.⁹⁷ Tegenover deze interpretaties zijn op hoofdpunten andere mogelijk. Geschreven bronnen van overleg erover zijn niet gevonden, en afzonderlijke steden gingen in het algemeen juist autonoom en egocentrisch te werk. Om deze redenen lijken beide meningen niet stevig gefundeerd.

Overigens was de oude gewoonte niet overal voorbij. In 1608 vroeg Everdingen onder meer aan het geprotestantiseerde Utrechtse Domkapittel 'dese hare kercke met een glas ende wapen te vereeren'. Een tekening van een jaar later toont het hele koor, voorzien van acht wapenglazen. Hier was dus wél een decoratieprogramma beoogd, maar niet meer met aansluitende historische beelden. De voorstellingen waren neutraler, reeds in opmars en acceptabel voor schenkers.⁹⁸

Slot

Zo werden vóór de Kerkhervorming glazen door leden der drie standen geschonken, veelal op verzoek van de lokale kerkmeesters. Religieuze motivatie stond voorop, gericht op het eigen zieleheil; vandaar de plaatsing van het eigen portret in het schenkersdeel. Economische belangen, legitimatie van macht en beginnende stedelof vormden minder frequente motieven.

Dankzij de Reformatie kwam er verandering. Geestelijken verdwenen als schenkers, van wereldlijke machthebbers en eenvoudiger lieden mocht de beeltenis niet meer worden getoond, maar hun wapens of merken wél. De didactische religieuze inhoud van het venster werd geconcentreerd op de nieuwe leer, het element legitimering van overheidsgezag kwam meer naar voren, evenals de economische belangen en stedelof. Voor de laatste kwam het wapenglas steeds meer in gebruik. Daarbij lijken voorgeschreven decoratieprogramma's door de financiers te zijn afgewezen.

Eind zeventiende eeuw stagneerde echter het plaatsen van zulke ramen. De meeste kerkgebouwen hadden hun maximale omvang bereikt en behoefden geen nieuwe vensters meer. Economische stagnatie blokkeerde nieuwe schenkingen evenals het repareren van schade door de tand des tijds, door menselijk handelen of natuurgeweld. Bovendien verschoof de voorkeur naar blank glas en meer daglicht in de kerk. Het resultaat hiervan werd verwoord door een midden achttiende-eeuwse auteur uit Broek in Waterland: 'de Geschilderde Glazen of zogenaamde Bakwerken [waren] uijt de Moode geraakt'.⁹⁹

Maar niet overal. Kerken zoals die van Gouda, van Edam en De Rijn, van Schermerhorn en Egmond aan den Hoef, van Bloec-

mendaal en Oudshoorn wisten hun glazen schat te bewaren, door zuinigheid, door restauraties en reconstructies. De twintigste eeuw bracht nieuwe methoden van conservering en beveiliging. De argumenten die ooit schenking van glazen hadden gestimuleerd, gelden thans niet langer. Nu gaat het om behoud van uniek cultuuroed.

Noten

- ¹ *Corpus Vitrearum Netherlands. The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda*, 3 dln., Amsterdam 1997-2002. Over de Goudse glazen ook: A.A.J. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas. Hollandse leed en vreugd in de glasschilderingen van de St. Janskerk te Gouda*, Lochem 1942/1947; W. Denslagen (red.), *Gouda, de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle 2001, 123-138, 275-279; tekst door G.J. Vaandrager. Over De Ligne o.a.: G. Derveaux-Van Ussel en E. Lousse, 'Philippe, Graaf de Ligne, Baron van Wassenaar, Tolheer van Gouda. Een historische en kunsthistorische studie', *Standen en Landen* 25 (1961), 9-64; G.J. Vaandrager, 'Loterijen en glasschenkingen. Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552'. *In de stad van die Goude* 22 (1992), 146-172. De brief bevindt zich in het Streekarchief Hollands Midden te Gouda, Archief Sint Janskerk 1315-1573, inv. nr. 37. Transcripties ervan in: Rijksen 1942/1947, 36-37; *Corpus Vitrearum* II, 139; Derveaux-Van Ussel en Lousse 1961, 25, n. 1; Vaandrager 1992, 167.
- ² H.F.K. van Nierop, *Van ridders en regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1984, 255-256.
- ³ S. Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', in: H.M. Brokken (red.), *Heren van Stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer 2000, 82-154, aldaar 82-87.
- ⁴ B. Ibelings, 'De route "binnendunen". De scheepvaartroute langs de Goudse sluis en tol, de Wassenaerse Gouwesluis en de Spaarndammertol (13e tot 16e eeuw)', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Vander rekeninghe*, 's-Gravenhage 1998, 221-255, 323-339. Filips de Ligne was in 1544 door Karel V beleend met het tolrecht van de Gouwesluis. Vaandrager 1992 (noot 1), 171, n. 59. De aanhef van de brief noemt De Ligne 'edele welgeboerren ende mogende Heerre', en in de tekst wordt hij vier maal aangeduid als 'uwe M.'. In alle transcripties wordt deze afkorting opgelost als 'uwe Majesteit'. Dit is onjuist: met deze titel werd geen hoge edelman gesierd. De oplossing moet zijn als in de aanhef: 'uwe Mogende'.
- ⁵ *Corpus Vitrearum* II, 45, 86-89, 176-179; X. van Eck, 'Wat doet Philips de Ligne tussen de invaliden?', *Tidings van de Goude* 14 (1996), 101-105; R.A. Bosch, *De 72 Glazen van de Sint Janskerk in Gouda*, Delft 2008, 100-103.
- ⁶ L. Noordegraaf, 'Macht en mecenaat. Gebrandschilderd glas in Hollandse kerken (16de-18de eeuw)', in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, 307-323, aldaar 308; S. Brown en D. O'Connor, *Glasschilders*, Kampen/Turnhout 1992, 31-45.
- ⁷ L. van Tongerlo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37 (1986), 151-173, aldaar 152; *Corpus Vitrearum* II, 68-69; C.J.

- Gonnet, 'Haarlemsche glasschrijvers', in: *Feestbundel Dr. Abraham Bredius*, Amsterdam 1915, 61-78, aldaar 66; S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en Consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*, Zutphen 2008, 37. Voor de rol van bisschoppen bij bouwactiviteiten: W.H. Vroom, *Financing cathedral building in the Middle Ages. The generosity of the faithful*, Amsterdam 2010, 86-98.
- ⁸ *Corpus Vitrearum* II, 30, 67-73, 156-160. Bosch 2008 (noot 5), 82-83; Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck en H. A. van Dolder-De Wit, *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse Glazen*, Zutphen 2002, 123-128. Het grote aantal schenkingen door bisschop George was een demonstratie van het bisschoppelijke gezag bij opkomende, fel door hem bestreden ketterij. Recent en samenvattend: Zs. van Ruyven-Zeman, *Stained Glass in the Netherlands before 1795*, 2 dln., Amsterdam 2011; vóór de Reformatie: I, 11-13.
- ⁹ *Corpus Vitrearum* II, 28, 103-107, 195-198. Ook leden van de kapittels schonken wel als individu een glas. Zie o.a. glas 16, *Jezus' eerste prediking*, geschenken door Cornelis van Mierop, domproost en deken van het Utrechtse kapittel van Oudmunster. *Ibidem* II, 73-77, 161-164; Bosch 2008 (noot 5), 74-75. Vergelijk: E.T. Suir, 'Evert Zoudenbalch', *Jaarboek Oud Utrecht* 1977, 11, 21-22, 50. Over kapittels en de bouw van kathedralen: Vroom 2010 (noot 7), 31-68, 98-104, 115-118. Afbeeldingen van wapens bovenin het glas zie Bosch 2008, 105-121. Het betreft de glazen in de Van der Vormkapel, afkomstig van het klooster der Regulieren in Gouda.
- ¹⁰ *Corpus Vitrearum* II, 79-85, 169-175. Over dit venster: W. de Groot (red.), *The Seventh Window. The King's Window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda* (1557), Hilversum 2005. Algemeen: Vroom 2010 (noot 7), 122-133; Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 266.
- ¹¹ C.F.C.G. Boissevain en C.M. Nigten, *De Grote- of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage*, Zwolle/'s-Gravenhage 1987, 34; H.E. van Gelder, 'Het Keizer-Karel-raam in de Groote Kerk te 's-Gravenhage', *Bulletin KNOB* 9 (1916), 47-50; H.E. van Gelder, 'De zestiende-eeuwse glasschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk', *Oud-Holland* 36 (1918), 1-41; De Groot 2005 (noot 10), 131-168. De klok kwam gereed in 1541 (H.B. van der Weel, 'Keizer Karel V (1500/2000) en de Haagse klokken', *Klok en Klepel* 69 (1999), 2-8). Het glas, vervaardigd door Dirck Crabeth, in 1547. In de Haagse hofkapel was een raam met de graven Filips de Goede en Karel de Stoute van Bourgondië, A. van der Boom, *Glasschilderkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1940, 139.
- ¹² L. Noordegraaf, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: J. Drewes e.a. (red.), *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens*, Hilversum 1996, 75-89, aldaar 77-78; Vroom 2010 (noot 7), 412-416.
- ¹³ *Corpus Vitrearum* III, 66-69, 116-121; Vergelijk: II, 77-79, 165-168; glas 18. Bosch 2008 (noot 5), 66-67. Vroom 2010 (noot 7), 155-161.
- ¹⁴ Over activiteiten van burgerlijke autoriteiten – en over vele weigeringen: Vroom 2010 (noot 7), 134-139. Voor bestuurderen van een hoogheemraadschap o.m.: D.P. Oosterbaan, *De oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1973, 77: een glas van Delfland uit 1565.
- ¹⁵ Gonnet 1915 (noot 7), 67; Van der Boom 1940 (noot 11), 135. Vergelijk: de Goudse glazen 30, *Jona en de Walvis* (1565), mogelijk van het gilde der viskopers (*Corpus Vitrearum* II, 107-109, 199-

- 200; Bosch (noot 5) 2008, 56-57), en 31, *Bileam en de Sprekende Ezelin* (voor 1572), waarschijnlijk van de beenhouwers (*Corpus Vitrearum* II, 132-133, 214-215, Bosch 2008, 58-59).
- ¹⁶ Van Gelder 1918 (noot 11), 29-31.
- ¹⁷ Gonnet 1915 (noot 7), 69-72 met een aantal gevallen. Aert van der Goes stamde uit een geslacht van juristen, zijn vader en grootvader waren landsadvocaat van Holland, hijzelf advocaat van de Hollandse Staten bij de Grote Raad van Mechelen, J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, 's-Gravenhage 1990, 101, 113, 251, 275; J.D. Tracy, *Holland under Habsburg Rule 1506-1566. The Formation of a Body Politic*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990, 48, 121, 145, 153, 154, 169, 174, 197, 235.
- ¹⁸ R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ca. 1500 tot ca. 1580*, Utrecht/Antwerpen 1954, 427-431; Vroom 2010 (noot 7), 31-68, 408-412.
- ¹⁹ Vaandrager 1992 (noot 1); A. Huisman en J. Koppenol, 'Daer comt de Lotery met trommels en trompetten!' *Loterijen in de Nederlanden tot 1726*, Hilversum 1991, 7-34; Vroom 2010 (noot 7), 414 en 620 n. 610.
- ²⁰ *Corpus Vitrearum* II, 21-36. Utrechtenaren financierden de glazen 11, 12, 14, 15 en 16. Hiërarchie van de schenkers is in de plaatsing van hun glazen niet aanwijsbaar. Een soortgelijk programma heeft bestaan voor het herstelde klooster Stein bij Gouda: *Ibidem* II, 62-63, n. 36; I, 106-109. Vergelijk: Vaandrager 1992 (noot 1), 160; Van Tongerlo 1986 (noot 7), 152. Overigens suggereerde mevrouw Van Tongerlo een jaar later een mogelijke rol van Nicolaes Ruysch, vicaris-officiaa van de proost-aartsdiaken van Oudmunster: L. van Tongerlo, *Glasschenkingen in de Sint-Janskerk*, Gouda 1987, 15; De Groot 2005 (noot 10), 72, 137-138, 141-142, 144 n. 44.
- ²¹ De Groot 2005 (noot 10), 137, 141-142.
- ²² P.J. Glasz, 'Voormalige glasschilderingen zoo te Alkmaar als door Alkmaar elders geschenken', *Oud-Holland* 26 (1908), 69-90, aldaar 79; C.W. Bruinvis, 'De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote Kerk te Alkmaar', *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 28 (1904), 192-236, aldaar 211. Noordegraaf 1996 (noot 12), 79, 83, 86 noot 27.
- ²³ De Groot 2005 (noot 10), 138, 145-151.
- ²⁴ Zie: Streekarchief Hollands Midden, Archief Sint Jans Kerk, inv. nr. 37: Contract tussen de kerkmeesters van Gouda en Wouter Crabeth, 22 september 1663 (chirograaf). De kerkmeesters geven de opdracht voor glas 12, het kapittel van Oudmunster te Utrecht betaalt de kosten. De afbeelding moet zijn 'met sulcker Historien als daer eyscht na wtwysen die rolle vanden glazen inden voirrs trans aen mencander vervolgende', dus overeenkomstig het door de kerkmeesters opgestelde programma. Op dezelfde manier werd Crabeth in 1563 betaald voor het glas van Margaretha van Parma: *Ibidem*, door Crabeth ondertekende kwitantie. Vergelijk: Rijksen 1942 (noot 1), 63-64; Bosch 2008 (noot 5), 72-75, 98-99.
- ²⁵ Post 1954 (noot 18), 81-86. Van Tongerlo 1986 (noot 7), 159-160. A. de Groot, 'Het Utrechtse Domkapittel als sponsor van Hollandse kerken: glasschenkingen aan kerken te Medemblik, Hagestein en Everdingen', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 37 (1973), 3-15.
- ²⁶ Van Tongerlo 1986 (noot 7), 152; Noordegraaf 1996a I (noot 6), 309-310; Vroom 2010 (noot 7), 122.
- ²⁷ G.J. Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland 1572-*

1800. Een inventarisatie, Gouda 2003 (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden, deel I), 15; A.A. Arkenbout, 'De Heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de-eeuwse glasschilderkunst', *Rotterdams Jaarboekje* 5 (1967), 121-130; Van Tongerlo 1986 (noot 7), 165; Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 13.
- ²⁸ Gonnet 1915 (noot 7). Vergelijk: Glasz 1908 (noot 22).
- ²⁹ Vergelijk: Brown en O'Connor 1992 (noot 6), 31-45: dit gold ook voor het buitenland.
- ³⁰ Post 1954 (noot 18), 473-484; Vroom 2010 (noot 7), 165-209; S. Groenveld e.a., *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kindertuizen*, Hilversum 1997, 19-30. De werken van barmhartigheid werd ontleend aan Mattheus 25: 35-40, waar slechts zes werken worden genoemd; de kerk voegde het begraven der doden toe.
- ³¹ Noordegraaf 1996a (noot 6), 80; Van Tongerlo 1986 (noot 7), 152, 158.
- ³² Gonnet 1915 (noot 7), 65; Noordegraaf 1996b (noot 12), 77; Noordegraaf 1996a (noot 6), 312-313. Enkele soortgelijke gevallen: G.N. van der Ree-Scholten (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995, 27, 119. C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een Huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage/Zeist 1984, 129.
- ³³ Johannes 14: 9. Voor teksten in de Goudse glazen: H.A. van Dolder-De Wit, *Teksten in de Goudse Glazen*, Gouda 1987, 5-7; De Groot 2005 (noot 10), 131-168.
- ³⁴ Filips II wordt aangeduid als 'Illustrissimus Philippus, D[omini] Caroli V invictissimi Caesaris Augusti filius', de meest doorluchtige Filips, zoon van de onoverwinnelijke Heer Karel V, de verheven keizer, De Groot 2005 (noot 10), 122.
- ³⁵ *Corpus Vitrearum* II, 36-40, 79-85, vergelijk: 97-103. Het bijbelcitaat in Mattheüs 12:42. De Groot 2005 (noot 10), 169-188.
- ³⁶ Van Tongerlo 1986 (noot 7), 162-167.
- ³⁷ Van Tongerlo 1986 (noot 7), 161; Vroom 2010 (noot 7), 340-341, 344-352, vooral 351.
- ³⁸ Glasz 1908 (noot 22), 70; Van Gelder 1918 (noot 11), 29-31.
- ³⁹ Gonnet 1915 (noot 7), 69.
- ⁴⁰ Gonnet 1915 (noot 7), 72-74. Over Haarlemse schenkingen ook: S. Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen. Stedelof tussen dominee, regent en koopman*, Gouda 1996. W. Loos, 'Willem Thybout en een Haarlemse legende op Gouds glas, 1596', *Spiegel Historiaal* 17 (1982) 213-220. Vergelijk: Z. van Ruyven-Zeman, *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis*, Edam/Volendam 1994, 61.
- ⁴¹ Noordegraaf 1996b (noot 12), 86.
- ⁴² Groenveld 1996 (noot 40), 4-10 met literatuur, waaronder K. Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem. Promotie van een stad in kunst en cultuur*, Haarlem 1995; E. Verbaan, *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2011, 85-126.
- ⁴³ S. Groenveld, 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*, 's-Gravenhage 2001, 23-34; G.J. Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken 1572-1700. Spiegels van lokale historie*, Gouda 2003 (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden, deel II), passim. Samenvatting in: G.J. Vaandrager, 'Goudse glasschenkingen aan kerken in Holland, 1572-1700. Kleurrijke politieke manifestaties uit de tijd van de Republiek', *Tidings van Die Goude* 23 (2005), 110-136; G.J. Vaandrager, 'Glasraamschenkingen van de stad Gouda aan Holland-

- se kerken in de eerste eeuw van de Republiek', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 64 (2007), 1-26; G.J. Vaandrager, 'De glasraamscheningen van de stad Gouda aan kerken in Holland in de eerste eeuw van de Republiek: Op de weg naar democratie', *Het dorp Waddinxveen. Tijdschrift van het Historisch Genootschap Waddinxveen* 16 (2008), 75-103; G.J. Vaandrager, 'De glasraamscheningen van de Stad Gouda aan kerken in Holland – Spiegels van lokale historie (in 't bijzonder van Moerkapelle)', *Verleden Tijdschrift Oud Zevenhuizen-Moerkapelle* 96 (maart 2009), 22-36.
- 44 Vaandrager 2003b (noot 43), 163-164; Vaandrager 2005 (noot 43), 112-116; Vaandrager 2009 (noot 43), 36; Groenveld 1996 (noot 40), 31, 41-48.
- 45 Ten onrechte noemt mevrouw Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 14-15, de Staten-Generaal de opvolger van de Habsburgse soeverein. Bijgevolg concludeert zij, dat deze vermeende nieuwe soeverein minder genereus was dan de Habsburgers. Als men kijkt naar schenkingen door nieuwe soevereinen – de gewestelijke Statencolleges en hun dagelijkse besturen – dan blijken die voortdurend actief. In het verlengde hiervan noemt de schrijfster de stadhouders foutief 'the representative of the central authorities'. Dit alles, ook op I, 37 n. 67, heeft consequenties voor haar behandeling van glasraamscheningen.
- 46 *Corpus Vitrearum* III, 187-198, 258-275. Bosch 2008 (noot 5), 130-133, 140-141; Van Ruyven-Zeman 1994 (noot 40), 25, 47-49, 53-57.
- 47 Groenveld 1996 (noot 40), 21-23; P. Mens, *De Rijper Glazen*, De Rijp 2000, passim. Op dezelfde wijze waren in Gouda tussen 1530 en 1560 bovenin het koor de zogenaamde Apostelglazen aangebracht volgens de gebruikelijke hiërarchie: Christus in het midden; rechts van hem Petrus met zijn sleutel, links diens broer Andreas met zijn kruis, verder naar rechts volgt Johannes enzovoort, Bosch 2008 (noot 5), 28-33.
- 48 Vaandrager 2003a (noot 26), 46; Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32).
- 49 Vaandrager 2003a (noot 26), 72-73; J.L.P.M. Krol, 'Historie van glasschilderkunst in Heemstede en Bennebroek', *Oud-Heemstede-Bennebroek* 93 (1997) 150-158.
- 50 Vaandrager 2003a (noot 26), 26; J. Terwen, B. van der Meer e.a., *De kerk van Oudshoorn*, Alphen aan den Rijn 1980; D.C. Peters, *De zeventien gebrandschilderde glazen in de Oudshoornse kerk*, Alphen aan den Rijn 2003, 24-27, 78-91. Over De Vlaming: Joh. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, 2 dln., Haarlem 1903-1905, 505-506.
- 51 A.C. Duke, 'The Reformation of the Backwoods: the Struggle for a Calvinist and Presbyterian Church Order in the Countryside of South Holland and Utrecht before 1620', in: A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen/Ronceverte 1990, 227-268; S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?* Hilversum 1995, 14-21.
- 52 Vaandrager 2003b (noot 43), 12-17, 88-92, 108-115, 165, en passim; Vaandrager 2009 (noot 43), 225-226.
- 53 Zie hiervoor figuur 1.
- 54 Noordegraaf 1996a (noot 6), 315; A.G. van der Steur, 'Johan van Duvenvoorde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland', *Hollandse Studiën* 8 (Dordrecht 1975) 179-273; Groenveld 2000 (noot 3), 101-104, 116-118, 122-126, 135-142, 144-148; W.C.H. Machen, *Warmond voorheen en thans*, Leiden 1927, 53-54.
- 55 Ambachten kwamen vooral in de verkoop wegens de getalsmatige terugloop van de Hollandse adel: Van Nierop 1984 (noot 2), 55-80. Oudshoorn was, met de aangrenzende Snephoek, in 1627 aangekocht.
- 56 Groenveld 2000 (noot 3), 92-94; S. Groenveld, 'Stijgende lagere adel. Van Duvenvoorde naar Wassenaer (1523-1665)', in: G. Marnef en R. Vermeir (red.), *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie*, 57-74; J. de Jong, 'De regenten, de Republiek en het aristocratiseringsproces: een terugblik', in: G. Marnef en R. Vermeir (red.), *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie*, 5-16.
- 57 J.B. den Hertog, 'Terselver tijt Begostmê hier te Predicken'. *De ontstaansgeschiedenis van de dorpskerk te Bloemendaal en de betekenis van de gebrandschilderde ramen*, Alphen aan den Rijn 2011, 7-10, 61-63.
- 58 J. de Vries en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995, 701-762.
- 59 Noordegraaf 1996b (noot 12), 85-86. Dit systeem lijkt op de 'partenrederij' in schepen of molens: individuele personen kochten slechts een 'part' - een aandeel - daarin.
- 60 Vaandrager 2003 II, 185-186; Vaandrager 2009 (noot 43), 26-29; Vaandrager 2008 (noot 43), 88, 91-94; W. Paul (en C. Leemans), 'Beschrijving van vroegere vensters in de kerk van Zevenhuizen', *Verleden Tijdschrift* 25 (2009) 12-21, met een beschrijving uit 1867 van de inmiddels verloren gegane glazen, die grotendeels tussen 1701 en 1707 waren geschonken door heel wat (oud-)ambachtsbewaarders, (oud-)schepenen en (oud-)diakenen aan, onder andere een boer, lakenverkoper, grutter, bakker, schilder-glazenmaker, turf-schipper, biersteker, scheepmaker.
- 61 Vaandrager 2009 (noot 43), 33; Vaandrager 2008 (noot 43), 83; Groenveld 1996 (noot 40), 41-48 met prijzen in de Haarlemse, Alkmaarse en Hoornse regio's. Inzake blank glas o.a. Den Hertog 2011 (noot 57), 56.
- 62 A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 3 dln., Wageningen 1972, II, 608-611 en passim; De Vries en Van der Woude 1995 (noot 58), 763-782.
- 63 J.C. Kerkmeijer, 'Gebrandschilderde glazen door de stad Hoorn aan verschillende kerken in Noord-Holland geschonken', *West-Friesland's Oud en Nieuw* 17 (1944), 55-62, aldaar 61; Glasz 1908 (noot 22), 84 en 87.
- 64 L.J. van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies na de Reformatie. Bijdrage tot de geschiedenis van het recht omtrent de kerkelijke goederen en de armengoederen', in: *Christendom en Historie*, Kampen 1931, 22-63.
- 65 S. Groenveld en J.A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid', in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 4 dln., Leiden 2002-2004, II, 54-83, aldaar 61.
- 66 Bijvoorbeeld: Vaandrager 2008 (noot 43), 83-84, 103; Vaandrager 2009 (noot 43), 24, 26.
- 67 S. Groenveld, "'For the Benefit of the Poor": Social Assistance in Amsterdam', in: P. van Kessel en E. Schulte (red.), *Rome - Amsterdam. Two Growing Cities in Seventeenth-Century Europe*, Amsterdam 1997, 192-208, aldaar 194-196. De architectuur van nieuwe weeshuizen volgde die van kloosters: Groenveld 1997 (noot 30), 134-151.
- 68 Zie: Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), passim.
- 69 Exodus 20: 4-6. Vergelijk: I.M. Veldman, 'Calvinisme en beeldende kunst in de zeventiende eeuw'. In: Bruggeman e.a. 1996 (noot 6), 297-306.
- 70 Van der Boom 1940 (noot 11), 170; A.A.J. Rijkse, 'Veranderingen in de zeventiende eeuw krachtens de gereformeerde opvattingen in drie van de Goudse Glazen', in: *Zuid-Hollandse Studiën*, Voorburg 1950, 38-52; Bosch 2008 (noot 5), 80; H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie*, 2 dln., 's-Gravenhage 1952, 244-245; Brown en O'Connor 1992 (noot 6), 68-70. Loos 1982 (noot 40), 214. In Alkmaar werden bij beeldenstormen ook glazen vernield: Noordegraaf 1996b (noot

- 12), 80; Glasz 1908 (noot 22), 79; Veldman 1996 (noot 69), 301-304.
- 71 *Corpus Vitrearum* I, 21-98.
- 72 Mens 2000 (noot 47), 28, 34-40, 110-117. Vergelijk in Gouda: glas 27, *De farizeeër en de tollenaar in de tempel*, en glas 28, *Jezus en de overspelige vrouw*; *Corpus Vitrearum* III, 215-222, 227-231, 306-315, 326-335; Bosch 2008 (noot 5), 148-151. In Valkenburg maakte Isaac Claesz. van Swanenburg in opdracht van Leiden tussen 1608 en 1611 een glas met 'd' historie Sauli daer hij van de peerde wert geslagen', R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg 1537-1614. Leids schilder en burgemeester*, Zwolle 1998, 112. Vergelijk: Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 274.
- 73 C.C.M. Kampf-Rekelhof (red.), 'Ter eeren vanden godts diens alhier dit glas gegeven'. *De Grote Kerk van Schermerhorn* II, De Rijp 1998, 29-33; Glasz 1908 (noot 22), 86.
- 74 Een uitzonderlijk geval is het door prins Maurits aan het klooster St. Agatha te Oeffelt bij Cuyk in 1612 geschonken glas, waarop de prins in middeleeuwse devote, geknielde houding is afgebeeld. Dit glas is thans in de kapel van het Amsterdamse Rijksmuseum. K. Zandvliet (red.), *Maurits, Prins van Oranje*, Amsterdam/Zwolle 2000, 138-141; Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8), I, 15-16.
- 75 Mens 2000 (noot 47), 42-49; P.C.J. van Dael, 'De glazen in de Hervormde Kerk in De Rijp', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 43 (1996), 3-13, aldaar 8. Hetzelfde in Edam glas 25, geschonken door de magistraat van Edam, Van Ruyven-Zeman 1994 (noot 40), 67, 82-83; Groenveld 1996 (noot 40), 13. Vergelijk: Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 274-275.
- 76 Bosch 2008 (noot 5), 142-151, 94-97, 138-139, 134-137.
- 77 Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), 29-33.
- 78 W. Bogtman, 'Zeven Kerkramen van Mr. Isaac Nicolay van Swanenburgh', *Oud-Holland* 55 (1938) 115-128, aldaar 119.
- 79 Vaandrager 2003b (noot 43), 122. Vergelijk: Groenveld 1996 (noot 40), 16-17.
- 80 Terwen, Van der Meer e.a. 1980 (noot 50), 152; Peters 2003 (noot 50), 142-145. Het verhaal van Dorcas in Handelingen 9: 36-42. Vergelijk over fraaiheid van een kerkgebouw: Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), 4-5.
- 81 Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), 252-253, ook 33, 145. Vergelijk: Jacob Cats, *Alle de Wercken*, Amsterdam 1655, 159: 'in den Hemel selfs wert hier van boeck gehouwen'. En bij doopsgezinden: S. Groenveld e.a., 'Daar de oranje-appel in de gevel staat'. In *en om het weeshuis der doopsgezinde collegianten 1675-1975*, Amsterdam 1975, 38: '...God geeft het weer/En nog veel meer/Hier, en na desen' (1675).
- 82 *Corpus Vitrearum* III, 222-227, 231-238, 316-325, 336-347; Ekkart 1998 (noot 72), 95-104; Van Dolder-De Wit 1987 (noot 33), 12-13; Bosch 2008 (noot 5), 142-147. Het verhaal van de bevrijding van Samaria in 2 Koningen 7.
- 83 Glasz 1908 (noot 22), 78-81.
- 84 J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen...* II, Amsterdam 1765, 101; B. Bijtelaar, 'De Oude Kerk'. In: A.E. d'Ailly, *Historische gids van Amsterdam*. Bew. H.F. Wijnman, Amsterdam 1963, 17-24, aldaar 22; A. de Groot, 'Het Vredesglas in de Oude Kerk te Amsterdam', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 47 (1998), 21-25; W. Bogtman, *Nederlandsche glasschilders*, Amsterdam 1947, 76-79; Vaandrager 2003a (noot 26), 52, 66-67. Het verdwenen glas in de Nieuwe Kerk toonde eveneens de oorlogsgod, geboeid liggend aan de voeten van de Vrede. Mens 2000 (noot 47), 154-157 noemt ten onrechte de centrale vrouwfiguur
- de Overwinning. Vergelijk: Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 269-270: Slag op de Zuiderzee (1573) in Hoorn-Oostkerk (1619), Schermerhorn (1636), Bloemendaal (1637); Slag bij Gibraltar (1607) in Amsterdam-Oude Kerk (1611), Hoorn-Oostkerk (1620).
- 85 *Corpus Vitrearum* III, 192-198 (1), 198-201 (29), 201-208 (3); Bosch 2008 (noot 5), 130-133, 138-139, 152-153; A.J. Gelderblom, *In Hollands tuin* (Gouda 1995); M. van Gelderen, *Het Vrijheidsideaal van de Nederlandse Opstand*, Gouda 1995.
- 86 Kampf-Rekelhof 1998 (noot 73), 34-36.
- 87 Vergelijk: A. Blankert, *Kunst als regeringszaak in Amsterdam in de 17e eeuw*, Amsterdam 1975.
- 88 Rijkse 1942/1947 (noot 1), 229; Ekkart 1998 (noot 72), 96; Vaandrager 2005 (noot 43), 120: 'Omdat die van der Goude de ingeseten deser stede [Leiden] dagelick waeren gratificeerende int openen vande groote sluysen buyten der Goude gelegen ten geryeve van de schepen en pincken tot Leyden thuyshoorende'. Ook 135 noot 31.
- 89 Mens 2000 (noot 47), 42-49, 74-77, 82-85; Kampf-Rekelhof 1998 (noot 73), 49-55.
- 90 C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*, Hilversum 1990. Vergelijk: D. Aten, 'Als het gewelt comt...' *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800*, Hilversum 1995; L. Noordegraaf, 'Domestic Trade and Domestic Trade Conflicts in the Low Countries: Autonomy, Centralism and State-formation in the Pre-industrial Era', in: S. Groenveld en M. Wintle (red.), *Britain and the Netherlands X: State and Trade*, Zutphen 1992, 12-27.
- 91 Groenveld 1996 (noot 40), 29-32.
- 92 Vaandrager 2005 (noot 43), 112-117.
- 93 Groenveld 1996 (noot 40), 25-40.
- 94 Van Ruyven-Zeman 1994 (noot 40), 54, 61-62; Ekkart 1998 (noot 72), 96-106; Noordegraaf 1996a (noot 6), 319; Vaandrager 2008 (noot 43), 88.
- 95 Glasz 1908 (noot 22), 74-76.
- 96 Veldman 1996 (noot 69), 299-300; Bosch 2008 (noot 5), 130-139, 142-147.
- 97 W. Janse, *De grootsheid van de ootmoed, de kleinheid van de hoogmored. Godsdiensig leven in Holland gespiegeld in drie Goudse Glazen van na de hervorming (1595-1601)*, Gouda 1998, 14, 20; Bosch 2008 (noot 5), 148-153.
- 98 De Groot 1973 (noot 25), 10-13.
- 99 Groenveld 1996 (noot 40), 24; Vaandrager 2003a (noot 26) heeft geïnventariseerd, welke glazen er geweest moeten zijn en welke nog bestaan.